

## FONEMA NAZARIYASI

Qoraboyeva Tursunoy

*Andijon davlat chet tili instituti Filologiya va tillarni o'qitish:**nemis tili yo'nalishi 301-guruh talabasi*

Bozorova Gulmira

*Ilmiy rahbar:*

**Annotatsiya:** Ushbu maqolada fonema nazariyasining asosiy tushunchalari va uning tilshunoslikdagi o'rni ko'rib chiqiladi. Fonema, tilning eng kichik ma'noli birligi sifatida tilshunoslikda muhim ahamiyatga ega. Maqolada fonema tushunchasi, uning turlari, fonemik tizim va fonemik aloqalar kabi muhim masalalar yoritiladi. Shuningdek, fonemalar va morfemalar o'rtasidagi farq, fonologik transkripsiya va fonemik tuzilishning o'zaro bog'liqligi ham tahlil qilinadi. Maqola tilshunoslikning turli yo'nalishlaridan, ayniqsa, fonologiya va morfologiya o'zaro aloqalaridan bahs etadi.

**Kalit so'zlar:** fonema, fonologiya, tilshunoslik, fonemik tizim, fonemik aloqalar, morfema.

**Abstract:** This article discusses the main concepts of phoneme theory and its role in linguistics. The phoneme, as the smallest meaningful unit of language, holds significant importance in linguistic studies. The article examines the concept of a phoneme, its types, phonemic system, and phonemic relationships. It also analyzes the distinction between phonemes and morphemes, phonetic transcription, and the interrelation of phonemic structure. The article touches upon various fields of linguistics, particularly the interconnection between phonology and morphology.

**Keywords:** phoneme, phonology, linguistics, phonemic system, phonemic relations, morpheme.

**Resumen.** Este artículo aborda los conceptos principales de la teoría del fonema y su papel en la lingüística. El fonema, como la unidad mínima significativa del lenguaje, tiene una gran importancia en los estudios lingüísticos. El artículo examina el concepto de fonema, sus tipos, el sistema fonémico y las relaciones fonémicas. También se analiza la distinción entre fonemas y morfemas, la transcripción fonética y la interrelación de la estructura fonémica. El artículo abarca diversas áreas de la lingüística, particularmente la interconexión entre fonología y morfología.

**Palabras clave:** fonema, fonología, lingüística, sistema fonémico, relaciones fonémicas, morfema.

Fonema nazariyasi lingvistikada tilning fonologik asoslarini o'rganishga qaratilgan muhim soha hisoblanadi. Fonema — bu tilning ma'no ajratuvchi eng kichik birligi bo'lib, har bir tilning o'ziga xos fonemik tizimi mavjud. Bu tizim orqali so'zlar va ularning tarkibidagi ma'nolar shakllanadi. Fonema nazariyasi, asosan, fonologiya o'zaro aloqalaridan bahs etadi.

qiladi. Fonemalar tilning eng kichik ma'noli birligi sifatida, har bir tilning fonemik tizimida maxsus rol o'ynaydi. Fonemaning belgilari farqlovchi (differensial) va farqlanmaydigan (integral) turlarga bo'linadi. Farqlovchi belgilariga ko'ra, fonemalar oppozitsiyalar (zidlanishlar) hosil qiladi. Farqlanadigan fonemalar pozitsiya, ya'ni uning o'z artikulyatsiyasi bilan aniq talqin etish uchun qulay sharoit - kuchli pozitsiya deb nomlansa, farqlanmaydigan fonemalar, boshqa bir fonema bilan mos tushib qoladigan pozitsiya, sharoit kuchsiz pozitsiya deb ataladi. Kuchli pozitsiyada fonema morfema va so'zlarni farqlash vazifasiga (semasiologik vazifaga) ega bo'ladi, kuchsiz pozitsiyada esa fonema bunday vazifaga ega bo'lmaydi. O'zbek tilida unlilar oldidan kelgan undoshlar ko'pincha kuchli pozitsiyada (may, bola, mola, qozon, dor, gul), so'z oxiridagi jarangli va jarangsiz fonemalar kuchsiz pozitsiyada (tob, sud, maqsad, bug', barg) bo'ladi. Kuchsiz pozitsiyada fonemaning turli variantlari yuzaga chiqadi, kuchli pozitsiyada esa uning asosiy ko'rinishi o'zining barcha farqlovchi belgilari bilan namoyon bo'ladi. Tafovuti, farqi birgina fonemaga tayangan morfema va so'zlar juftligida fonema ayniqsa aniq bilinadi (qo'l—so'l, chol—chal—cho'l). Fonemaning mavjudligi yoki yo'qligi ham morfema va so'zlarni farqlashi mumkin (darmon—armon, uni—unni). Fonemaning farqlovchi belgilari juda xilma-xil, lekin har bir tilda ularning to'plami cheklangan bo'ladi. Masalan, rus tilida undoshlarning qattiqlik—yumshoqlik belgisi farqlovchi belgi hisoblansa, o'zbek va fransuz tillarida bu belgi deyarli ahamiyatsiz, ya'ni farqlovchi belgi emas. Muayyan bir fonemani ro'yobga chiqaruvchi barcha tovushlar uning allofonlari (yun. allos — boshqa va ...fon - tovush) deyiladi. Ular Fonemaning variantlari o'laroq uning asosiy ko'rinishiga o'xshamasligi mumkin. Hozirgi termin ma'nosidagi "Fonema" tushunchasi, shuningdek, fonologiya nazariyasi birinchi marta 19-asrning 70—80 yillarida rus-polyak tilshunosi Boduen de Kurtene tomonidan ishlab chiqilgan. Fonemafonologiya va morfonologiyaning o'rganish obyektidir. Har bir fonema o'ziga xos tovush sifatiga ega bo'lib, u boshqa tovushlardan farq qiladi. Fonemalar o'z ichida tovushlarning bir-biriga o'xshashligi va farqlari asosida guruhlariga bo'linadi. Masalan, vokal fonemalar (a, e, i, o, u) va konsonant fonemalar (b, p, t, k) mavjud. Har bir tilning fonemik tizimi o'ziga xosdir va bu tizimning ichida fonemalar o'rtasida aloqalar mavjud. Fonemik tizim tilning morfologik va sintaktik strukturalari bilan bevosita bog'liq. Fonema birikmalari yordamida yangi so'zlar hosil bo'lishi mumkin, masalan, "yangi" va "yangi-ish" so'zlarining fonemik strukturasida farq mavjud. Fonemalar orasidagi aloqalar tilning strukturaviy tizimini tashkil etadi. Bir fonema boshqasiga qaraganda ma'no ajratishda muhim ahamiyatga ega bo'lishi mumkin. Masalan, fonemik aloqalar orqali so'zning talaffuzi o'zgartirilsa, uning ma'nosi ham o'zgarishi mumkin (misol uchun, "bora" va "bora!" so'zlaridagi farq). Fonema va morfema o'rtasidagi farqni tushunish fonologiyaning asosiy muammolaridan biridir. Fonema tovush birliklaridan iborat bo'lsa, morfema tilning ma'no ajratuvchi elementidir. Fonema va morfema lingvistik tushunchalar bo'lib, ular tilning qurilish birligi sifatida katta ahamiyatga ega. Fonema — bu tilning eng kichik ma'no ajratuvchi birligi. U ma'no ifodalashda alohida rol o'ynamaydi, ammo so'zlarni bir-biridan ajratishda muhimdir. Fonemalar tilni aytishda qabul qilingan tovush birliklaridir. Masalan, "katta" va "kattA" so'zlaridagi k fonema

harflari bir-biriga qarshi turadi va ular turli so'zlarni ifodalash uchun ajratilgan. Har bir til o'z fonemalariga ega bo'lib, ularning soni tildan tilga farq qiladi. Masalan, rus tilida 40 ga yaqin fonema bo'lsa, o'zbek tilida bu raqam 30 atrofida. Morfema — bu tilning ma'no yuklaydigan eng kichik birlikdir. Morfema so'zning qurilishi va ma'nosini shakllantirishda asosiy rol o'ynaydi. Morfema, ko'pincha so'zning ildizi yoki qo'shimchalar orqali ifodalanadi. Masalan, o'zbek tilidagi "kitob" so'zi bir morfemadan (ildiz) tashkil topgan bo'lsa, "kitoblar" so'zi ikki morfemadan iborat: "kitob" (ildiz) + "-lar" (ko'plik qo'shimchasi). Morfemalar ikki turga bo'linadi: Ildiz morfemalar — so'zning asosiy ma'nosini belgilovchi birikmalar. Masalan, "yig'ish" so'zidagi "yig'" ildiz morfemasi. Qo'shimchalar — so'zning ma'nosini o'zgartiradigan, lekin mustaqil ma'no ifodalamaydigan morfemalar. Masalan, "kitoblar" so'zidagi "-lar" qo'shimchasi. Shu tarzda, fonemalar tilning tovush birliklari bo'lib, so'zlarning bir-biridan farqlanishida yordam beradi, morfemalar esa so'zlarning ma'nosini shakllantiradi. Masalan, "kitob" so'zidagi "kit" qismi morfema bo'lib, bu o'zi mustaqil ma'no anglatasa, "b" va "o" tovushlari fonemalar sifatida ishlaydi.

### Xulosa

Fonema nazariyasi tilshunoslikning markaziy yo'nalishlaridan biri bo'lib, tilning tovush tizimini o'rganish orqali tilning asosiy strukturalarini tushunishga imkon beradi. Fonemalar o'rtasidagi aloqalar va ularning tizimdagi o'rnini tilshunoslarga tilning fonologik xususiyatlarini yanada chuqurroq o'rganishga yordam beradi.

### FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Hockett, C. F. (1955). *A Course in Modern Linguistics*. New York: Macmillan.
2. Trubetskoy, N. S. (1939). *Principles of Phonology*. University of Chicago Press.
3. Trubetskoy N. S., *Osnovi fonologii*, M., 1960;
4. Hozirgi o'zbek adabiy tili, Iqism, T., 1980;
5. Reformatskiy A.A., *Vvedeniye v yazikovedeniye*, M., 1998.
6. Abduvahob Madvaliyev, Ibodulla Mirzayev.